

Олена Важеніна

УДК 37.091.321:811.161.2

**ВИВЧЕННЯ СЛОВОТВОРУ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ**

У статті розглядається вдосконалення методики вивчення словотвору у шкільному курсі української мови.

Ключові слова: словотвір, словотвірна похідність, твірна основа, словотвірна структура слова.

В статье рассматривается усовершенствование методики изучения словообразования в школьном курсе украинского языка.

Ключевые слова: словообразование, словообразовательная производность, образующая основа, словообразовательная структура слова.

The improving of methods of word formation studying in the school course of Ukrainian language is reviewed in the article.

Keywords: derivation, derivational of derivation, form the basis, derivational structure of the word.

Вивчення словотвору в середній школі не втрачає своєї актуальності, оскільки, на нашу думку, цей розділ засвоюється учнями без чіткого усвідомлення словотвірних процесів.

В українській лінгводидактиці є низка праць, у яких розглядаються актуальні проблеми вивчення словотвору у школах різного рівня. Питання вивчення словотвору на уроках рідної мови в загальноосвітньому навчальному закладі у своїх працях висвітлювали В. Горпинич, М. Львов, М. Мукач, Г. Передрій, М. Плющ, Т. Рамзаєва, З. Сікорська, О. Шевчук, Л. Чемоніна та ін.

Однак складність проблеми підтримує інтерес до вдосконалення методики її вивчення.

Звернення до проблем вивчення словотвору мотивується кількома причинами, серед яких не лише навчальні, а й прагматичні. Насамперед, розділ цікавий і незаслужено обділений увагою шкільної програми:

1. Винесений у підручниках з української мови для шкіл з російською мовою навчання тільки на оглядове вивчення з поміткою «практично».

2. Не подаються теоретичні основи, на які міг би спертися учень для заперечення неточностей, а їх у підручнику достатньо.

3. У програмі ЗНО закладені предметні уміння, які відповідно не можуть бути вироблені в учнів в силу відсутності цього матеріалу в підручниках.

4. Оглядово вивчається лише творення чотирьох частин мови (іменника, прикметника, дієслова і прислівника).

5. У параграфах підручника, які присвячені вивченню словотвору, допущені серйозні неточності, м'яко кажучи через те, що немає послідовності у поданні матеріалу.

6. Підручник подає надзвичайно прості приклади, які швидше викликають навчальну «байдужість», ніж активний інтерес учнів.

Правильна організація роботи з питань вивчення словотвору в школі розвиває мислення учнів, збагачує їхній словник, стилістично удосконалює усне і писемне мовлення школярів, підвищує інтерес до вивчення мови. Нарешті робота зі словотвору розширює кругозір учнів, бо часто генетичний зв'язок твірної основи і похідного слова є несподіваним для них, а відповідно спонукає заглибитися в етимологію та історію мови. Особливо широкі можливості в цьому плані становить українська мова, що зберегла велику виразність у будові слів і прозорість їх первинних лексичних значень.

Наукову основу розділу «Словотвір» становить вчення про морфемну будову слова, про способи словотворення і різні аспекти членування слова. Чинні програми з української мови вже підвищили вимоги до вивчення цього розділу, проте цього ще не достатньо, бо існують ще значні розходження у змісті програм і вимогах ЗНО до знань та умінь учнів.

Ключову проблему словотворення становить **проблема похідності**. Формальна похідність простежується не тільки в словотворенні, а й у словозміні (*приписати, переписати, записати, списати, виписати, розписати* та ін. сприймається як похідні від писати; *зошит, зошитом, зошиту* – похідні від зошит). Але словотвірна похідність, на відміну від словозмінної, характеризується семантичним зміщенням у значенні похідної лексичної одиниці порівняно з вихідною, при збереженні їх семантичної мотивованості. Питання про визначення напряду похідності, тобто з'ясування того, яке з двох слів, що мають однаковий корінь, є похідним, а яке твірним, є надзвичайно актуальним у практиці вивчення словотвору. Пропонуємо такі критерії визначення твірної основи: з двох основ зі спільним коренем одна є твірною для іншої, якщо:

а) в ній менше морфем;

б) обидві основи мають однакову кількість морфем, але одна з них простіша за іншу;

в) з двох маркованих основ твірною буде та, що має простіше значення.

Принципи аналізу словотвірної структури, проблема похідності не вивчається в школі як окрема тема. Проте без знання цього питання учитель не зможе пояснити учням належним чином матеріал.

На сьогодні загальноприйнятою є класифікація способів творення, запропонована В. В. Виноградовим і розвинута М. М. Шанським. В українському мовознавстві ці погляди обстоював І. І. Ковалик. Розрізнення чотирьох способів творення стало традиційним у науковій і навчальній літературі: морфологічного, лексико-семантичного, лексико-синтаксичного і морфолого-синтаксичного. Чинна програма з української мови для середньої загальноосвітньої школи, взявши за основу цю класифікацію, спрямовує на вивчення двох з них (морфологічного та морфолого-синтаксичного), без засвоєння назви останнього. Лексико-семантичний спосіб творення у школі є об'єктом вивчення лексикології. Лексико-синтаксичний спосіб за програмою не вивчається.

Вивчення словотворення починається з морфологічного способу, бо в українській мові переважна більшість слів утворена саме цим способом, до того ж морфологічний спосіб характеризується найбільшою різноманітністю. Завдання полягає не лише в тому, щоб учні ознайомилися з існуючими способами творення слів. Важливо, щоб вони усвідомили специфіку кожного з них, не ототожнювали морфему і словотвірну структуру слова, як це часто буває.

Способи словотворення відрізняються один від одного словотворчими засобами і частково – характером твірних основ. Засобом морфологічного способу словотворення виступають афікси. У школі вивчають лише окремі різновиди афіксальних різновидів морфологічного способу творення: суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, безсуфіксний (за програмою, безсуфіксальний, в окремих шкільних посібниках – безафіксний), складання слів або основ. У межах афіксальних утворень спосіб творення визначається тим новим, що з'являється, на відміну від твірної основи (твірної бази), у структурі похідного слова: *безконтрольн-ий* > *безконтрольн-ість*; *підвищити* > *підвищ-енн-я*; *обробити* > *оброб-к-а*, *безжалісний* > *безжалісн-о*, *обпалити* > *обпал-ен-ий*. У наведених прикладах структура похідної основи відрізняється від твірної суфіксом; префікс у цих словах – це елемент твірної бази – прийменник. Отже, це не нове в похідному слові, змінилися лише його морфемний статус і орфографія (написання окремо і разом). Подібні утворення слід розглядати в числі утворених суфіксальним, а не префіксально-суфіксальним способом.

Слід звернути увагу й на те, що наявність у слові суфікса – це не доказ того, що слово утворилося суфіксальним способом. У словах *безграмотний, найрозумніший, безпомилковий, передосінній, міжшкільний, міжфракційний, завузький, наддивидкисний* та под. є суфікси, але утворені вони префіксальним різновидом морфологічного способу творення. Так само наявність префікса в слові ще не є достатнім аргументом для віднесення цього слова до утворень префіксальним способом. Порівняймо, *безсилля* (від сила), *заквітчаний* (від заквітчати), *приїзд, прихід* (від приїжджати, приходити). Між іншим, саме два останні слова учні часто помилково відносять до префіксальних утворень. Знаючи це, укладачі тестів ЗНО часто подають іменники такого типу як зайвий компонент тестів на відповідність.

Варто звернути увагу учнів на те, що суфікс може змінювати належність слова до певної частини мови: ліс > лісовий, сад > садовий. При префіксальному словотворенні похідне слово належить до тієї ж самої частини мови, що й твірне.

Доречним, на нашу думку, ознайомити учнів і з тим, що суфіксальний словотвір можливий не тільки від простих, а й від складних основ: *добросердечність* (від добросердечний), *землеробство* (від землероб), *лісостеповий* (від лісостеп), *залізобетонний* (від залізобетон), *вологотривкість* (від вологотривкий), *чорноземний* (від чорнозем), *водопровідний* (від водопровід).

Природно, що в шкільних підручниках найбільше уваги приділяється префіксації і суфіксації, що зумовлюється, перш за все, потребами орфографії.

При префіксально-суфіксальному словотворенні похідне слово твориться з одночасним використанням і префікса і суфікса: *підвищити* від вищий, *знеболити* від біль, *простінок* від стіна, *прошарок* від шар, *підліток* від літа, *пасинок* від син, *затінок* від тінь, *обезводнити* від вода, *обезкрилити* від крила, *співзвуччя* від звук, *підгірок* від гора, *засилля* від сила та под.

Велику кількість становлять слова з подвійною мотивацією, коли їхній спосіб творення можна визначити і як префіксально-суфіксальний, і як суфіксальний від двочленної основи. Наприклад, *підземний* (від під землею і земля), *надколінник* (від над коліном і коліно), *надмірний* (від над міру і міра), *подорожник* (від по дорозі і дорога), *підвіконник* (від під вікном і вікно), *позакласний* (від поза класом і клас), *подвійний* (від по два і два) та под. Розгляд таких прикладів програмою не передбачений, але іноді трапляються незаплановані ситуації, коли вчитель повинен сказати, що обидва способи пояснення однаково правомірні.

Певні труднощі становить безсуфіксальний (безафіксний, або останнім часом все частіше став вживатися термін – нульова суфіксація) спосіб творення. Він полягає в тому, що твірна основа втрачає кінцеві морфемі (суфікси, закінчення). Говорячи учням про цей спосіб, потрібно наголосити, що при творенні похідного слова втрачатися може лише кінцева морфема, але ніколи не префікс. Цим способом творяться тільки іменники від:

1) прикметників: *синій* > *синь*, *зелений* > *зелень*, *молодий* > *молодь*, *поганий* > *погань*, *каламутний* > *каламуть*, *лютий* > *лють*, *міцний* > *міць*, *блакитний* > *блакить*, *дальній* > *даль*, *високий* > *вись*, *гнилий* > *гниль* та под.

2) дієслів: *кричати* > *крик*, *переходити* > *перехід*, *заходити* > *захід*, *запускати* > *запуск*, *слухати* > *слух*, *ввозити* > *ввіз*, *дповідати* > *дповідь*, *творити* > *твір*, *оглядати* > *огляд*, *підписати* > *підпис*, *бігати* > *біг*, *відварити* > *відвар*, *звітувати* > *звіт*, *описувати* > *опис*, *починати* > *почин*, *перелазити* > *перелаз* і под.

У лінгвістичній літературі розрізняють осново- і словоскладання. Внаслідок основоскладання виникають складні слова, що характеризуються смисловою єдністю, а при словоскладанні виникають складені слова, яким теж властива єдність, але в них відсутня цільноформленість (їхні компоненти – самостійні слова з усіма їх формальними показниками). Вчителів варто звернути увагу на те, що при відмінюванні слів, утворених основоскладанням, відмінюється тільки другий компонент, а слова, утворені словоскладанням, відмінюються в обох частинах.

Від основоскладання потрібно відрізнити лексико-синтаксичний спосіб творення нових слів, бо його результатом теж є складні слова. І хоча шкільною програмою його вивчення не передбачене (навіть оглядово), вважаємо, що оглядове ознайомлення допоможе учням уникнути багатьох помилок, особливо учасникам різних лінгвістичних конкурсів та різного рівня олімпіад. Достатньо навіть обмежитися однією моделлю: «присл. + пркм.» (*високоякісний, вічнозелений, довготривалий, низькопробний, швидкорозчинний, маловідомий, високогірний*) та її варіантом: «присл. + дієпркм.» (*швидкодійчий, рідконаселений, вищенаведений, нижчепідписаний, дикоростучий*). Сполучних голосних при лексико-синтаксичному словотворенні не буває, а голосні *о, е* є прислівниковими суфіксами.

Вивчаються в школі основні переходи слів з однієї частини мови в іншу, що ілюструє морфолого-синтаксичний спосіб творення. Шкільні підручники містять матеріал про морфолого-синтаксичний спосіб творення (без уживання цього терміна), щоправда все зводиться тільки до

спрощених прикладів субстантивзації (переходу прикметників та дієприкметників у іменники). Відстеження матеріалів зовнішнього незалежного тестування дає підстави стверджувати, що вивчення цього способу творення необхідно звести хоча б до таких моделей: 1) прикм. > іменник (варіант її – «дієризм. > іменник»): *рядовий, хворий, черговий, колицьова, майбутнє, набережна, лютий, зернові, гаряче; наречений, арештований, відстаючий*; 2) іменник (О.в.) > присл.: *ранком, гуртом, оптом, гамузом, часом*; 3) іменник > прийм.: *коло, круг, кінець, край, перед*. 4) спол. > частка: *і*. Підтримуємо думки відомих методистів про те, що доцільно розглядати перехід слів з однієї частини мови в іншу в розділі «Морфологія» після вивчення відповідних частин мови. Тоді б відпала потреба повторюватися і можна було б матеріал подавати більш ґрунтовно.

Таким чином, під час вивчення розділу «Словотвір» необхідно по можливості максимально ліквідувати розрив між шкільною і вишівською програмами. Викладання словотвору повинно спиратися на наукові основи.

Разом із тим у шкільних підручниках з української мови ще мають місце численні недоліки. У висвітленні словотвору в низці явищ спостерігається відсутність єдиного підходу до характеристики однотипних явищ. Інколи ототожнюється морфемна і словотвірна будова слова. Слабко розкривається специфіка способів словотворення, подаються спрощені приклади. Все вищезазначене дає підстави стверджувати про потребу удосконалення методики викладання розглянутого нами розділу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко С. І. Співвідношення наукової і шкільної граматики / С. І. Дорошенко // Укр. мова і літ. в школі. – 1992. – № 2. – С. 51–53.
2. Каспришин З. О. Складні випадки словотвірного аналізу / З. О. Каспришин // Укр. мова і літ. в школі. – 1989. – № 11. – С. 53–58.
3. Кващук Анатолій. Вивчаємо словотвір. Запитання завдання й відповіді / Анатолій Кващук // Дивослово. – 2005. – № 6. – С. 7–8.
4. Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір. / І. І. Ковалик // Укр. мова і літ. в школі. – 1970. – № 11. – С. 23–28.
5. Чемоніна Лада. Наступність і перспективність у засвоєнні школярами словотворчих понять / Лада Чемоніна // Укр. мова і літ. в школі. – 2007. – № 1. – С. 5–10.
6. Шевчук О. С. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови / О. С. Шевчук // Укр. мова і літ. в школі. – 1982. – № 9. – С. 29–33.